

Dr hab. inż. Witold Wojciech Mędykowski

Centrum Relacji Katolicko-Żydowskich im. Abrahama J. Heschela
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Instytut Yad Vashem w Jerozolimie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Wojciecha Łukaszuna zatytułowana „Żydzi w strukturach polskich wojskowych organizacji konspiracyjnych na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939-1945, ss. 455, Gdańsk 2023”

Rozprawa mgr Wojciecha Łukaszuna napisana na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem dr. hab. Grzegorza Berendta, prof. UG niewątpliwie podejmuje temat badań bardzo złożony i napełniony niemałym ładunkiem emocjonalnym. Tematyka stosunków polsko-żydowskich w ostatnich dekadach jest przedmiotem wielu sporów, polemik, dyskursu publicznego oraz stawiania niekiedy bardzo ryzykownych hipotez, których udowodnienie napotyka często braki dostatecznej bazy źródłowej. Autor rozprawy w swoich badaniach przyczynił się do lepszego poznania nowych obszarów stosunków polsko-żydowskich.

Struktura pracy

Autor rozprawy doktorskiej zbudował w sposób poprawny strukturę swojej pracy. Jest to konstrukcja chronologiczno-tematyczna, wychodząca od przedstawiania opisu wydarzeń w sposób ogólny, przechodząc do prezentacji zagadnień bardziej szczegółowych.

Po przedstawienia celu pracy i źródeł w sposób bardzo ogólny we wstępie, autor przeszedł do przedstawienia w rozdziale pierwszym badanego obszaru pod względem geograficznym i administracyjnym w okresie II wojny światowej i okupacji niemieckiej w latach 1939-1945. Po stosunkowo krótkim okresie działań wojennych i funkcjonowania administracji wojskowej, badany obszar został przekształcony w dystrykt warszawski, będący częścią Generalnego Gubernatorstwa. Autor przedstawił strukturę niemieckiej władzy okupacyjnej, jej działania, stosowanie terroru wprowadzając czytelnika w temat pracy.

W kolejnym, drugim rozdziale, autor przedstawił w sposób ogólny sytuację ludności żydowskiej na terenie Warszawy i dystryktu warszawskiego w latach 1939-1945. W tym rozdziale (podrozdział 2.1) autor cofnął się w czasie do bardzo pobieżnego opisanego losów ludności żydowskich w okresie przed wybuchem wojny we wrześniu 1939 roku. W dalszym ciągu autor opisał losy Żydów w okresie

kampanii wrześniowej i okresie okupacji. Ważne cenzurę stanowiło utworzenie gett i deportacje z zachodnich obszarów dystryktu warszawskiego do getta w Warszawie. W tym czasie powstało wiele obozów pracy przymusowej, co w znaczny sposób wpłynęło na sytuację ekonomiczną ludności żydowskiej. Autor opisał „Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” i losy Żydów po zakończeniu pierwszej fali deportacji do obozów zagłady, czyli od października 1942 aż do lipca 1944 roku, tuż przed wybuchem powstania warszawskiego i zajęcia prawego brzegu Wisły przez Armię Czerwoną i I Armię Wojska Polskiego.

Osobnym podrozdziałem (2.6) jest „Żydowska konspiracja wojskowa w getcie warszawskim. Powstanie w getcie warszawskim.” W tym wypadku następuje kolejne cofnięcie się w czasie w stosunku do poprzedniego rozdziału. Ostatnim podrozdziałem (2.7) są „Żydzi po aryjskiej stronie na obszarze Warszawy i dystryktu warszawskiego (1940-1944).” Wprawdzie taka konstrukcja jest łatwiejsza dla autora, gdyż rozdziela zagadnienia na mniejsze elementy i omawia je osobno, jednak powoduje to nieuniknione zakłócenie chronologicznego przedstawiania wydarzeń. Przy takim sposobie narracji potrzebne są w każdym rozdziale i podrozdziałach omówienia od początku wojny do końca okupacji każdego zagadnienia osobno.

W podrozdziale 2.6 (Żydowska konspiracja wojskowa w getcie warszawskim. Powstanie w getcie warszawskim) została przedstawiona żydowska konspiracja na zaledwie pięciu stronach. Powstanie w getcie omówiono na niecałych dwóch stronach. Cały podrozdział liczy zaledwie osiem stron. Jest to stanowczo za mało. Wprawdzie walka Żydów w czasie powstania w getcie warszawskim jest opisana dość szeroko w literaturze naukowej. Wydaje się, że autor powinien jednak poświęcić o wiele więcej miejsca żydowskim organizacjom konspiracyjnym o charakterze wojskowym. Ich powstanie stanowi przykład oddolnego tworzenia struktur wojskowych, które w warunkach niezwykle trudnych z powodu izolacji i braku środków były w stanie stawić czoła policji niemieckiej oraz siłom pomocniczym. Zbrojny opór podczas próby deportacji Żydów z getta w Warszawie w styczniu 1943 roku spowodował strach przed wchodzeniem SS i policji niemieckiej do getta, a jego zbrojna likwidacja stawała się nieunikniona. Nastąpiło z jednej strony wzmocnienie niemieckich sił policyjnych, a z drugiej strony zintensyfikowano przygotowania do zbrojnego powstania w getcie. Wybuch powstania nastąpił w dniu 19 kwietnia 1943 roku.

Wprawdzie niniejsza rozprawa jest pracą historyczną, a nie pracą na temat wojskowości, to jednak autor powinien zwrócić uwagę na kilka najważniejszych aspektów powstania. Przede wszystkim było to pierwsze na tak szeroką skalę starcie zbrojne podczas okupacji niemieckiej na ziemiach polskich, nawet w sytuacji nierównowagi sił i środków. Pomimo tego, że możliwe były represje ze strony Niemców, to jednak strona żydowska zdecydowała się na podjęcie walki, zwłaszcza, że był to już bardzo zaawansowany okres realizacji Zagłady. Żydzi, zwłaszcza młodzi, nie mieli w tym okresie, już

po utracie rodzin, nie do stracenia. Natomiast społeczność żydowska w tym okresie już nie miała żadnych wątpliwości, że celem władzy nazistowskiej była całkowita eksterminacja Żydów. Poza obozami pracy oraz w ukryciu pozostawała już stosunkowo niewielka liczba ludności żydowskiej. Autor powinien odnieść się do taktyki walk ulicznych w getcie, zastosowanie nowych metod przerzucania sił przy pomocy kanałów i podziemnych przejść, często dzięki wykonanym przebiciom ścian i połączenia getta systemem podziemnych korytarzy i wiele innych. Pomimo tego, że powstanie w getcie nie zostało należycie docenione przez współczesnych, walki tam toczone zasługują na szersze opisanie. Wiele z doświadczeń walk w getcie mogło mieć i miało zastosowanie w czasie powstania warszawskiego w 1944 roku.

Konspiracja w getcie warszawskim była pod wieloma względami częścią szerszego zjawiska, które miało miejsce na terenie Warszawy, czyli szeroko zakrojonej konspiracji, poszukiwanie nowych metod produkcji broni i amunicji, nowe taktyki walki i inne. Z powodu tego co przedstawiono powyżej autor rozprawy powinien poświęcić więcej miejsca na opis konspiracji Żydów i powstania w getcie warszawskim. W przypadku wydania książki, autor powinien przedstawić te dwa powstania w sposób bardziej obszerny i w szerszym kontekście.

W rozdziale trzecim "Polskie wojskowe organizacje konspiracyjne na terenie dystryktu warszawskiego i ich stosunku do ludności żydowskiej" autor rozprawy podzielił na dwa zasadnicze podrozdziały. Pierwszy (3.1) poświęcił przeglądowi polskich wojskowych organizacji konspiracyjnych na terenie dystryktu warszawskiego podczas gdy podrozdział drugi (3.2) stosunkowi polskich wojskowych organizacji konspiracyjnych do ludności żydowskiej na terenie dystryktu. W ten sposób ponownie autor dokonał skoków w czasie, czyli przeglądu chronologicznego i rzeczowego dwa razy – pierwszy raz omawiając poszczególne organizacje, a po raz drugi omawiając ich stosunek do Żydów. Autor mógł dokonać przeglądu organizacji i ich stosunku do nich bez rozdzielania tego na dwie różne części.

W rozdziale czwartym "Żydzi służący w strukturach polskich organizacji konspiracyjnych na terenie dystryktu warszawskiego" autor rozprawy słusznie dokonał przeglądu różnych czynników wpływających na przyłączenie się Żydów do służby w tych organizacjach. Autor rozpoczął od stosunku Żydów do polskich wojskowych organizacji konspiracyjnych, który w wielu przypadkach determinował decyzje o przyłączeniu się do tych organizacji. W większości było to motywowane poglądami politycznymi. Na drugim biegunie natomiast był patriotyzm oraz wcześniejsza służba wojskowa. Jednak o tym, kto mógł stać się członkiem polskich wojskowych organizacji konspiracyjnych decydował także stosunek tych organizacji do Żydów, omówiony w rozdziale trzecim oraz ich polityka kadrowa umożliwiającą przyjmowanie Żydów. Dalej nastąpiła charakterystyka Żydów, którzy służyli w polskich organizacjach konspiracyjnych pod względem motywacji, ich

nastawienia ideologicznego i dróg prowadzących do członkostwa w konspiracji. Druga, ważna część rozdziału poświęcona została zadaniom, jakie wykonywali w szeregach poszczególnych organizacji.

Autor rozprawy słusznie wyodrębnił rozdział piątym "Żydzi w szeregach polskich oddziałów powstańczych podczas powstania warszawskiego 1944 r." Powstanie warszawskie był zasadniczą cenzurą czasową w dziejach konspiracji wojskowej w dystrykcie warszawskim. Podczas gdy prawobrzeżna część dystryktu doczekała się szybkiego końca wojny, lewobrzeżna Warszawa dokonała największego zrywu do walki z niemieckim najeźdźcą. W rozdziale tym autor dość pobieżnie omówił powstanie warszawskie, skupiając się na tym kim byli Żydzi uczestnicy powstania warszawskiego, jakie były ich motywacje, w jaki sposób trafili w szeregi oddziałów powstańczych oraz jak szerokie było to zjawisko. Autor słusznie poświęcił wiele miejsca Żydom, którzy nie byli członkami polskiej konspiracji wojskowej, jednak przyłączyli się do powstania już po jego wybuchu. Ważną część tej grupy stanowili ci, którzy wcześniej brali udział w powstaniu w getcie warszawskim i posiadali doświadczenie bojowe. Wśród nich było kilka ważnych i znanych postaci, takich jak Icchak „Antek” Cukierman czy Samuel Willenberg. W drugiej części rozdziału autor poświęcił uwagę prezentacji wykonywanych zadań i rodzajów pełnionej służby.

Ostatni, szósty rozdział "Żydowscy żołnierze oddziałów konspiracyjnych i powstańczych w okresie od kapitulacji powstania warszawskiego do stycznia 1945 roku." Dotyczy to ostatniego, równie tragicznego okresu w dziejach Żydów podczas II wojny światowej i okupacji, którzy w okresie powstania warszawskiego znaleźli się na terenie kontrolowanym przez powstańców – namiastki państwa polskiego. Po upadku powstania, choć od zakończenia wojny dzieliło ich tak niewiele, musieli ponownie ukrywać swoją tożsamość i szukać możliwości przeżycia. Część z nich, określanych jako "bunkrowcy" lub "Robinsonowie," zdecydowała się ukrywać w opustoszałej i niszczonej Warszawie. Większość wyszła z miasta wraz z ludnością cywilną lub jako kombatanci. Niektórzy Żydzi, którzy brali udział w powstaniu w getcie i powstaniu warszawskim lub jednym z nich, wstąpili do Wojska Polskiego lub Armii Czerwonej i kontynuowali walkę aż do końca wojny. W pojedynczych przypadkach, takich jak Stanisłwa Aronsona, trafili do I lub II Korpusu Polskiego na Zachodzie.

Zagadnienia metodologiczne

Cytaty

Autor zamieścił w pracy bardzo dużą ilość cytatów, niekiedy są to dość długie fragmenty. Są one trafnie osadzone w tekście głównym. Jest to z całą pewnością bardzo pomocne dla czytelnika, który może zapoznać się z wieloma dziełami z literatury naukowej oraz relacjami świadków bezpośrednio z rozprawy. Jednakże w rozprawie powinna być zachowana większa równowaga pomiędzy tekstem

pisany przez autora a cytatai. W przypadku publikacji książkowej będzie konieczna redukcja ilości cytatów na korzyść narracji autora.

Przypisy bibliograficzne i wyjaśniające

Autor rozprawy zastosował bardzo dużą ilość przypisów, w sumie aż 2371. Niewątpliwie autor wykonał ogromną pracę przygotowawczą, jednakże jest to liczba wręcz niespotykana w publikacjach. Wynika to z wielkiej ostrożności autora rozprawy, który w każdym przypadku stara się poprzeć swoje twierdzenia materiałem źródłowym. Jednakże podczas procesu publikacji książki należy w sposób umiejętny zredukować ilość przypisów.

Aneksy

Niezwykle ważnym uzupełnieniem rozprawy są aneksy zawierające nazwiska, imiona i pseudonimy lub tylko szcątkowe dane. Są to, jak zaznacza autor, minimalne dane, które w przyszłości mogą być jeszcze uzupełnione. Te aneksy zawierające spisy nazwisk uporządkowano według organizacji konspiracyjnych oraz zamieszczono aneks dotyczący tych Żydów, którzy wzięli udział w powstaniu warszawskim. Zostały one oparte na solidnych badaniach i stanowią cenne uzupełnienie całej pracy. Aby zestawić te wykazy autor dokonał żmudnej analizy setek czy wręcz tysięcy przekazów źródłowych, co jest godne podziwu i uznania

Poprawność językowa

W tekście występuje wiele drobnych błędów pisowni. Często są to brakujące lub niepoprawne litery wewnątrz wyrazów, które jednak nie wpływają na jakość pracy. Należy je usunąć na etapie redakcji wersji książkowej. W tekście występuje wiele powtórzeń, które również należy usunąć podczas pracy nad wersją do publikacji książkowej. Pewne wyjaśnienia i wymogi konstrukcyjne, konieczne podczas przygotowania dysertacji nie będą potrzebne, natomiast autor będzie mógł w sposób bardziej swobodny operować tekstem.

Dobór źródeł i literatury naukowej

Źródła archiwalne

Autor rozprawy oparł swoją pracę na szeroko prowadzonej kwerendzie archiwalnej prowadzonej w wielu archiwach w kraju jak i za granicą. Wykorzystał on najważniejsze archiwa polskie dotyczące zarówno powstania warszawskiego, jak również historii Żydów w okresie Zagłady. Wśród ważnych archiwów zagranicznych należy wymienić przede wszystkim Archiwum Yad Vashem w Jerozlimie,

Instytut Polski i Muzeum im. Władysława Sikorskiego oraz Studium Polski Podziemnej. Ważną bazę stanowią także relacje z Shoah Foundation Institute for Visual History and Education w Kalifornii.

Autor rozprawy na poziomie doktoratu jest zmuszony postawić sobie pewne granice poszukiwań, aby opanować badany materiał i stworzyć na jego podstawie syntetyczną narrację. Dlatego też, pomimo dalszych możliwości poszukiwań, autor w sposób bardzo sprawny opanował ten materiał, którym dysponował. W pracy nad publikacją książkową będzie możliwe uzupełnienie kwerend i dokonanie niezbędnych zmian i uzupełnień.

W przypadku poszukiwań archiwalnych pewne granice możliwości wyznaczają zdolności nauki języków obcych i środki na tłumaczenia. Autor dysponuje jednak odpowiednim aparatem naukowym w stosunku do zadania którego się podjął.

Literatura naukowa

Autor szeroko wykorzystał literaturę naukową dotyczącą udziału Żydów w polskich konspiracyjnych organizacjach wojskowych. W zasadzie najważniejsze pozycje literatury naukowej dotyczące powstania warszawskiego zostały wzięte pod uwagę i zamieszczone w pracy.

Zdarzają się jednak przeoczenia niektórych pozycji i autorów. Na przykład dr Piotr Stanek, pracownik naukowy Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu napisał i redagował kilka książek i artykułów na temat jeńców – żołnierzy powstania warszawskiego, w tym także Żydów, w obozach dla jeńców wojennych¹, a jego nazwisko nie pojawia się w ogóle w rozprawie czy też w bibliografii.

Dodatkowe poszukiwania w katalogach bibliotek zagranicznych, chociażby takich jak Biblioteka Narodowa w Jerozolimie oraz bazach danych tworzonych przez te biblioteki mogłyby uzupełnić bibliografię o kilkanaście pozycji. Oczywiście należy wziąć pod uwagę i to, że nie każdy badacz może wykazywać się znajomością wielu języków obcych, a w szczególności języków żydowskich. Nie może także dysponować środkami, aby dokonać tłumaczeń z literatury w języku hebrajskim, jidysz, czy niektórych języków zachodnioeuropejskich. Nie pojawia się w bibliografii Mosze Arens, Mordecai [Mordechaj] Lensky, Avinoam Patt oraz autorzy publikowanych wspomnień. Te publikacje nie miałyby jakiegось znacznego wpływu na treść rozprawy, ale mogłyby uzupełnić niektóre zagadnienia.

---

¹ Stanek, Piotr, *Przystanek Lamsdorf. Powstańcy warszawscy w obozie jenieckim Stalag 344*, Opole 2015; *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, Zeszyt 5, red. Piotr Stanek, Opole 2013.

Wnioski końcowe

Rozprawa mgr. Wojciecha Łukaszuna jest dobrym przykładem podjęcia trudnego tematu badawczego. Celem pracy, jak to zaznacza autor (s. 6) jest: "przedstawienie problematyki służby Żydów w polskich wojskowych organizacjach konspiracyjnych na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939-1945 ze wskazaniem konkretnych formacji, a także nakreślenie specyfiki wykonywanych zadań." Autor słusznie zaznaczył (s. 10), że do tej grupy zaliczył również organizacje komunistyczne, gdyż wielu wstępujących w ich szeregi Żydów nie miało świadomości celów postawionych przed tymi organizacjami oraz zakulisowych działań, które wyszły na światło dzienne wiele lat później.

Ważne podkreślenia jest także i to, że w okresie powstania warszawskiego polskie wojskowe organizacje konspiracyjne przestały być konspiracyjne, lecz działały w sposób jawny. Powstanie nie było walką partyzancką czy dywersją, lecz było powstaniem zbrojnym pod barwami i znakami Wojska Polskiego. Wymagały tego także konwencje genewskie, według których, aby zostać uznanymi za kombatantów, biorący udział w walce powinni posiadać jasno określone dowództwo i oznaki przynależności do walczących formacji wojskowych. Ten status był także niezbędny do uznania biorących udział w powstaniu jako kombatantów, szczególnie w przypadku klęski i wzięcia do niewoli².

Autor rozprawy wykazał się bardzo dużą wiedzą, dobrą znajomością tematyki okresu II wojny światowej i okupacji na ziemiach polskich, a szczególnie w dystrykcie warszawskim oraz pracowitością, która wymaga uznania. Mgr Wojciech Łukaszun w swojej pracy dotyka wielu ważnych problemów, które w publikacji książkowej powinien jeszcze bardziej uwydatnić. Niewątpliwie jest to wspólna walka Polaków i Żydów z niemieckim okupantem, który doprowadził do niemal całkowitej zagłady Żydów i nieobliczalnych zniszczeń w sferze demograficznej kraju, jego kulturze, gospodarce, majątku narodowym i świadomości. Udział Żydów w tej walce pomimo katastrofy Zagłady, straszliwych prześladowań i antysemityzmu jest niezwykle. Ale ważne są także inne tematy, które w okresie powojennym zostały silnie zdeformowane przez ówczesną historiografię. Jest to niewątpliwie stosunek i polityka Armii Krajowej do Żydów, ale także udział Żydów w strukturach Narodowej Organizacji Wojskowej i Narodowych Sił Zbrojnych. Autor powinien szerzej napisać o tym, w jaki sposób Żydzi godzili służbę w Narodowych Siłach Zbrojnych z deklarowaną polityką ruchu politycznego, który te organizacje stworzył oraz jakie były ich motywy. Ważne jest też szersze opisanie stosunku komunistów do Żydów, z których ręki ponosili nawet śmierć. W ostatnich latach jest coraz więcej publikacji dotyczących antysemityzmu w szeregach partyzantki komunistycznej i sowieckiej

---

² Konwencja Genewska z 27 lipca 1929 w art. 1, nawiązując do art. 1,2 i 3 Konwencji Haskiej z 18 października 1907 roku.

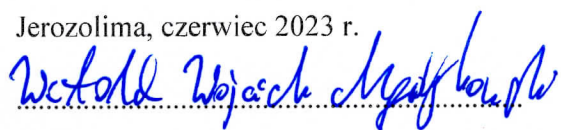
oraz na temat prześladowania Żydów w okresie powojennym, co zmienia prezentowany dotychczas jednoznaczny obraz popierania Żydów przez komunistów i odwrotnie.

Autor rozprawy jest bardzo uzdolnionym historykiem, który w oparciu o szeroką kwerendę określił liczbowo zbiorowość Żydów w nieżydowskich formacjach zbrojnych na terenie dystryktu warszawskiego do końca lipca 1944 i w okresie od 1 sierpnia 1944 do stycznia 1945 r. Dzięki tej pracy będziemy dysponować po raz pierwszy miarodajnymi, minimalnymi danymi. To wielka zasługa mgr. Wojciecha Łukaszuna, że potrafił przeprowadzić tak szerokie i żmudne kwerendy i dokonał identyfikacji obszernego materiału źródłowego. Stanowi ona ogromny wkład w stan badań na ten temat. Dopiero po opracowaniu kolejnych czterech dystryktów Generalnego Gubernatorstwa będziemy mogli uzyskać dane dotyczące ogólnej minimalnej liczby Żydów w polskich konspiracyjnych organizacjach wojskowych na tym obszarze.

Przedstawiona do recenzji rozprawa, przygotowana jako praca uprawniająca do otrzymania stopnia doktora zawiera oryginalne wyniki badań przeprowadzonych przez autora. Z pewnością wnoszą one istotne i nowe treści do dalszego rozwoju badań naukowych dotyczących uczestnictwa Żydów w polskich wojskowych organizacjach konspiracyjnych. Rozprawa ta zawiera dużą ilość dokumentów, analiz, wniosków i oceny uczestnictwa Żydów w polskich wojskowych organizacjach konspiracyjnych na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939-1945. Rozprawa pióra mgr. Wojciecha Łukaszuna z pewnością przyczyni się do pełniejszego poznania stosunków polsko-żydowskich w czasie wojny, okupacji niemieckiej i Zagłady.

Przedstawiona rozprawa doktorska mgr. Wojciecha Łukaszuna w całości spełnia ustawowe wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnioskuje o dopuszczenie doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Jerozolima, czerwiec 2023 r.

Dr hab. inż. Witold Wojciech Mędykowski